

З пам'яті літ

Микола Ільницький

ЗНАК ДОБИ (спогад про Л.Новиченка)

Я наважився розповісти про свої зустрічі й бесіди (не тільки усні розмови, а й спілкування з книжками) з Леонідом Новиченком, добре усвідомлюючи, що вони є лише окремими штрихами до його портрета і виражають лише моє бачення, а загальний портрет твориться на перехресті думок.

Леонід Новиченко — постать масштабна, в літературному процесі протягом цілих шістдесят років двадцятого століття він перебував переважно на перших ролях; в його особистості відбилася вся складність, втілилися парадокси цієї доби. Ерудиція, талант, тонке естетичне чуття поєднувалися в ньому, допомагаючи знаходити літературознавчий еквівалент панівним ідеологемам.

Чи усвідомлював він несумісність, непоєднуваність таланту і догми, зокрема соцреалістичного канону? Роботи, написані в дев'яності роки, дають підставу відповідати на це питання ствердно. Та все ж, на нашу думку, постійне перебування на Олімпі виробило в ньому відчуття ситуації і тієї межі, яку допускає постійно мінливе й непередбачуване коливання політичного маятника в комуністичному суспільстві, чергування похолодання з потеплінням. На кожне потепління він намагався зреагувати — й тоді з-під його пера виходили глибокі речі, тоді критичний талант його виявляв свій справжній масштаб; а похолодання змушувало відступати на крок і якщо й не визнавати своїх помилок, то, принаймні, зосереджуватися на безпечних об'єктах дослідження. Так було — на моїй пам'яті — із засудженням критиком Івана Драча, до першої книжки якого він у свій час написав глибоку передмову, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко та особливо — Івана Дзюби, коли, кажучи словами Драча, в атмосфері настала задуха. Втім, це серйозна проблема, тут не відбутися кількома рядками чи сторінками, однозначними присудами. Я хотів би подати деякі штрихи до портрета Леоніда Новиченка на підставі власного сприйняття його праць та зустрічей і розмов з ним самим. Уроки Новиченка багато дали мені як критикові, а стосунки між нами були не тільки дружніми, а й теплими. Як казав колись Михайло Яцків про свої взаємини з Іваном Франком: "старий мав до мене слабкість". Я міг би, здається, сказати щось подібне про наші взаємини з Леонідом Миколайовичем.

Сьогодні вже не пригадаю, коли вперше почув це ім'я. Певно, коли навчався в Турківській середній школі, бо, пописуючи віршики, любив читати літературні журнали, переважно "Дніпро", "Вітчизну", "Жовтень", і, напевно ж, там були статті Новиченка. Але нічого конкретного в пам'яті не зафіксувалося.

Вперше я побачив Леоніда Миколайовича в листопаді 1955 року. Тоді в Києві відбувалася республіканська нарада молодих письменників, на якій пощастило бути й мені, третьокурсникові Дрогобицького педінституту. Київські критики робили огляди поезії та прози учасників наради по секціях, і саме тоді засвітилися імена Василя Земляка, Юрія Мушкетика, Ліни Костенко, Тамари Коломієць та й деяких інших, які незабаром увійшли у велику літературу. Найбільше запам'яталися виступи Леоніда Первомайського, який дав високу оцінку поезії Ліни Костенко, та Леоніда Новиченка — він аналізував першу збірку віршів молодого поета з Житомира Михайла Клименка "Сині очі весни", написаних — рідкісне тоді явище — верлібром. Мене вразила сама манера виступу, не "літературознавча", а довірлива, наче розмова в дружньому колі, і ще запам'яталася його пружна хода...

А потім, десь через рік, вийшла в світ книжка “Поезія і революція” про творчість молодого Павла Тичини, з якої мені вперше стало зрозуміло, що Павло Тичина — ні, не великий поет, це усвідомлення прийшло пізніше, — а що він — великий майстер. Бо що там казати, Тичину в школі “проходили” за програмою, вивчали те і так, що до нього легше можна було відчутти відразу, аніж зрозуміти й полюбити. Критик робив блискучий аналіз засобів поетики “Сонячних кларнетів”, “Плуга” та “Вітру з України”. Він аналізував книги, в яких був справжній Тичина, об’єднавши їх образом революції. Ця революція трактувалася, певна річ, як більшовицька. Треба було ще багато часу, мало відбутися ще багато подій, щоб зрозуміти характер тієї революції, про яку писав Тичина, і глибоку драму самого Тичини.

Уже в 70-ті роки Леонід Миколайович якось запросив мене додому, і коли зайшла мова про Павла Тичину і про згадану монографію, він признався, що Павло Григорович далеко не в усьому погоджувався з його трактуванням своїх поезій. А вже за справжню образу сприйняв твердження, що збірку “Замість сонетів і октав” треба вважати радше фактом бібліографії, аніж творчої біографії поета. Сьогодні зрозуміло, що слушність була не на боці критика, а поета.

Леонід Новиченко звернув увагу на мої статті про поезію шістдесятників на сторінках журналу “Жовтень” (теперішній “Дзвін”), які потім склали збірку “Барви і тони поетичного слова” (1967). Може, йому в цих статтях заімпонувало моє прагнення уникати критичних штампів, про складні речі говорити ясно й дохідливо, чого я, зрештою, вчився і в нього, чи бачити окремих творців у контексті літературного процесу, помічати в ньому якісь грані цього процесу. Можу про це судити, принаймні, з кількох порад, які він мені давав. Одна з них — учитися будувати фразу, щоб вона була легкою і граціозною і щоб читачеві хотілося стежити за ходом думки.

Якось після того, як у журналі “Українська мова і література в школі” було надруковано мою статтю-огляд поезії року, я одержав від Новиченка поштову листівку, в якій він схвально відзначав, що в статті не видно й краплі поту на чолі. Іншого разу, коли я надрукував з півдесятка рецензій на різні книжки, одержав від нього дуже глибоке й дуже вчасне застереження — треба писати не про все, а намагатися виділяти речі, в яких помітні певні тенденції літературного процесу, виробляти далекоглядність і смак.

І все ж з деякими положеннями Леоніда Новиченка мені вже тоді важко було погодитися, вони викликали в мене внутрішній спротив. Найперше — постійна критика Миколи Зерова. Прочитавши книжку статей М.Зерова “До джерел”, видану у Львові 1943 року, я був вражений глибиною його думки і логікою аргументації. І коли в 1967 році вийшла книжка Новиченка “Не ілюстрація — відкриття!” (за неї він одержав Шевченківську премію), де в статті про Максима Рильського творчість цього поета протиставлялася творчості Миколи Зерова і засадам неокласиків взагалі, я в рецензії на цю книжку в “Літературній Україні” висловив незгоду з цим протиставленням і з суціль негативною оцінкою автора “Камени” та “До джерел”. Леонід Миколайович за рецензію мені подякував, не згадавши про цей закид. Але нападки Новиченка на М.Зерова ще посилилися у першій книзі його великої монографії “Поетичний світ Максима Рильського” (1960). Коли в 1986 році Леонід Новиченко приїхав до Львова на Міжнародний симпозіум “Іван Франко і світова культура”, я, на його прохання, постійно був у його товаристві і в невимушеній обстановці наважився спитати, чи не був він часом студентом, коли Зеров читав лекції в університеті. Коли Леонід Миколайович заперечив, а я все ж таки допитався, чому він послідовно так негативно відгукується про Зерова, то почув дуже коротку відповідь: “Така моя позиція”. Чи не ця позиція в кінці 50-х — на початку 60-х років, коли від його думки багато залежало, завадила добитися реабілітації таких чільних постатей “розстріляного відродження”, як Микола Хвильовий, Валер’ян Підмогильний, Михайло Івченко... Потрібно було ще багатьох років і кардинальних політичних змін, щоб на Першому з’їзді Міжнародної асоціації українців у Києві почути від Григорія Кочура різке звинувачення — і прилюдно покаятися.

У 60-ті роки я відкрив для себе творчість Михайла Яцкова та Богдана-Ігоря Антонича і, не зважаючи ні на свої можливості, ні на тогочасні обставини, вирішив написати про них монографію. Поринув у вивчення тогочасного літературного середовища, і переді мною відкрився цілий пласт не відомої мені культури — імена, твори, дискусії. Рукопис

монографії про Антонича я відіслав до видавництва “Радянський письменник” (сьогоднішній “Український письменник”) і згодом одержав на нього рецензію Леоніда Новиченка. Позитивну, як тоді казали, хоч і з багатьма зауваженнями (переважно слухними) і меншим, аніж моє, захопленням постаттю поета. Та ще — вже усну — обіцянку допомогти, якщо виникнуть якісь ускладнення з виданням книжки. Ускладнення виникли дуже швидко, але Новиченко не допоміг. Та якби й спробував, то, мабуть, не зміг би, бо різко змінилася політична ситуація, почався період брежнєвщини, почали набирати розголосу думки, що поезія Антонича відволікає молодих поетів від громадянської тематики, що вона соціально шкідлива і пропагувати її немає ніякої потреби. Книжка моя побачила світ аж у 1991 році. І це вийшло на добре, бо на цей час можна було залучити до неї матеріали, зовсім не прохідні за радянського режиму.

До монографії про М.Яцкова Л.Новиченко не мав прямого стосунку, хоча історія з її виданням повторилася у видавництві “Дніпро”. Зате його допомога справді наспіла, коли я захищав цю монографію в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка як кандидатську дисертацію.

Мене завжди вражала теоретична гнучкість Л.Новиченка, його прагнення і вміння сприймати нові повіви в суспільстві й літературі і давати їм витлумачення, що влягаються у марксистську парадигму. Так було із сприйняттям формули Д.Маркова про соціалістичний реалізм як “відкриту систему”, за яку тоді хапалися, як за рятувальний круг, хоч “відкритою” вона ніколи не була і про це кожен добре знав, або з висунутою М.Горбачовим тезою про пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими інтересами, яку Новиченко обґрунтовував стосовно художньої літератури, виводячи її з самого Леніна. Від марксизму в таких випадках залишалася тільки хіба що назва, сама шкаралуща, доки на межі 80 — 90-х років і вона не була відкинута.

Важко чи безболісно відбувалася переорієнтація Леоніда Новиченка від “єдиного методу” до методологічного плюралізму? Чи боявся він, що його попередні праці втратять свою вартість? Відповіді на ці непрості запитання знаходимо в самого вченого, в його критичних текстах. Так, перша книга монографії “Поетичний світ Максима Рильського”, в якій розглядається рання творчість поета, закінчується тезою, що новий період принесе в поезію Рильського “конкретний історизм художнього мислення”, що означало “остаточне закріплення видатного митця на ґрунті соціалістичного реалізму”. А друга книга, яка вийшла через тринадцять років, у 1993-му, починається вступом, у якому утверджуються інші, протилежні засади і зроблено пояснення цієї переорієнтації. “Відтоді минуло немало часу, — читаємо тут, — і всім відомо, якого часу. В ці роки автор, працюючи над різними дослідницькими темами з історії української літератури та цілокупної культури свого народу, мав достатні стимули для критичного продумування і переосмислення певних теоретико-методологічних аспектів своєї праці — як, зрештою, більшість його колег по фаху. Процеси такого теоретичного самоперегляду (але не готової на все “перебудови”!) не могли не зачепити і його погляд на давню вже книжку про поезію М.Рильського. Перечитуючи її сьогодні, автор має сміливість гадати, що основна його концепція і переважна більшість конкретних спостережень адекватно розкривають логіку духовної та художньої еволюції М.Рильського в 10-ті і особливо 20-ті роки — добу вільного “першого цвітіння” його поезії. Разом з тим сьогочасний суспільний та духовний досвід допомагав усвідомити й деякі вразливі сторони тієї давньої праці. Йдеться передусім про вияви суворо диктованої тодішнім методологічним “кодексом” ідеологізації та політизації історико-літературних оцінок, що й зумовило істотні перекоси в деяких судженнях автора про громадсько-літературні позиції київських неокласиків і особливо — М.Зерова”. Л.Новиченко твердить про свою довіру до “творчого методу соціалістичного реалізму” і цим пояснює завищені оцінки деяких мотивів та творів М.Рильського 30-х років.

У такому поясненні є значна доля самовиправдання, бо ж пише це вчений, обізнаний з різними методологіями та наділений достатнім естетичним чуттям, щоб відрізнити ліричний шедевр від агітки. Але він має рацію, що аналіз більшості творів розкриває еволюцію поета, та, власне, не тільки еволюцію, а й секрети майстерності, бо книжка охоплює творчість М.Рильського до того часу, коли терези музи хитнулися на “доби

нової знак”. А завдяки обставинам, у яких писалася друга книжка, критик зумів поновому підійти до пізньої творчості поета. Тепер уже в роботі домінує не декларований раніше голос т.зв. громадянської позиції, а верленівське запитання, переадресоване поетом самому собі: “Шалений, Що зробив ти із своїм життям?” Риторичне запитання, бо хіба в цьому його провина!

Врешті-решт, таке запитання могла б поставити собі більшість літераторів, із Новиченком включно. Він, як людина товариська, після чарки коньяку — а мені не раз траплялося бути в його товаристві — впадав у ліричний настрій і любив читати напам’ять вірші. Знав їх багато і українських і російських, зокрема й Максима Рильського. Серед них, як пригадую, не було “громадянських”, переважала любовна лірика. Під час однієї зустрічі Леонід Миколайович подарував мені другу книжку “Поетичного світу Максима Рильського” і просив висловити своє враження про неї. Коли згодом я сказав, що мені найбільше сподобався розділ “О водо! О щастя земне!” про архетип води як вітальної сили природи, він зрадів і сказав: “Це моє маленьке відкриття”.

Леонід Новиченко писав кілька видавничих рецензій на рукописи моїх книжок. Вони були винятково толерантні й дуже конкретні: він застерігав від загальних місць, обстоював чіткість формулювання і ясність викладу. Але не можу оминати тут невеличкий конфлікт, який виник між нами під час підготовки другого тому “Історії української літератури” (1988), редактором якого він був. Як редактор Новиченко попросив мене написати кілька розділів до нього. Коли згодом я вичитував верстку, то помітив у портреті Ліни Костенко вписаний абзац у дусі давньої Тельнюкової статті про вірш “Дерева”: найкращі зрубають, покруч залишать. Я запротестував проти цього дописаного абзацу, і його було вилучено. Але редакторська рука все ж дуже помітна в тексті статей, де проти слова “гуманізм” неодмінно з’являлося “соціалістичний”, “спосіб життя” — “радянський” тощо. Тут усе так і залишилося, і лише у виданнях 90-х років (“Українська література ХХ століття”) таких дописок немає.

Або такий факт. Спілка письменників СРСР разом з Інститутом світової літератури ім. М.Горького проводили в 1989 році наукову конференцію, присвячену новому прочитанню історії літератури. Я теж мав виступати на цій конференції і справді виступав, але тільки тому, що співробітник цього Інституту Ніна Над’ярних зняла свій виступ заради мене. Ми поверталися ввечері з Леонідом Миколайовичем до готелю “Росія”, розмовляли про заповнення прогалин у літературі, і коли зайшла мова про Євгена Маланюка, про потребу видати його твори, він зреагував негативно: “А чи треба видавати? Він так негативно висловився про Тичину. Та й не тільки Сосюрине послання, а й Тичинине “Стою як скеля непорушний” адресовано йому”. Я почав доводити, що це викликано обставинами, зрештою, страхом бути репресованими. “Може, ви й маєте рацію”, — якось незвично для свого твердого тону, відповів він, і я зрозумів, що в ньому самому відбувається якась зміна, що його самого мучать сумніви. А через деякий час у його виступі про історіософські погляди Маланюка я почув, що в деяких аспектах ці погляди перегукуються з історіософією Миколи Бажана.

Очевидно, процес переорієнтації відбувався в Леоніда Миколайовича поволі, і це, мабуть, якоюсь мірою зумовило на початку 90-х років конфлікт між ним і кількома молодими науковцями Інституту. Та пригадую й інше: під час процедури захисту однієї кандидатської дисертації, науковим керівником якої був Л.Новиченко, він у своєму виступі не погоджувався з основними положенням дисертанта, але визнав його право на свою позицію. Щоправда, це було вже в 90-х роках.

Тоді його душа якось взагалі потепліла. Він розповідав мені, що почав писати спогади, і перший з них — про батька, сільського інтелігента, який дуже вплинув на становлення його як людини. Чи про детективну історію із втечею в роки війни з Уфи Віктора Петрова до німців, а потім, через багато років, його таке ж несподіване повернення. Ця історія була і для нього загадковою, а прозу цього автора, що підписувався псевдонімом В.Домонтович, він високо цінував і був керівником дисертації про неї.

Він зробив багато. Крізь призму його статей можна вивчати історію української літератури ХХ століття, і коли відкинути ідеологічні нашарування часу, ця призма доволі випукла. Без його спостережень і оцінок не обійдуться і наступні дослідники.